

הרבית', כמובן על-פי תוכנו של הפרק.⁹³ זו תופעה שאינה שכיחה, ומצאנו דוגמתה במקומות מעטים כגון: 'פירקא דחסידי'⁹⁴ ו'פרק התעורבות',⁹⁵ ו'פרק העומר'.⁹⁶ ועל-כן מעניין היה לבדוק מי החכמים שקראוהו בשם המקובל 'איזהו נשך' ומי בשם המיוחד.

93 בדומה לכך נמצא בתלמוד במסכת שבת, דף סז ע"א: 'תני תנא בפרק אמוראי'. וכתב רש"י: 'בפרק אחד ששנוי בתוספתא דמסכת שבת בהלכות דרכי האמורי'. כלומר, שם הפרק נקבע על פי תוכנו.

94 כך נקרא פרק ג' דתענית (כמובן משום שברוב הפרק נזכרים מעשי נסים שאירעו לחסידים, וראיתי שכתב כן ר"י שווארץ בתשובותיו דברי יוסף, ירושלים, תרכ"ב, דף קסג ע"ב, והדברים פשוטים) ע"י הערוך ערך איסקוטלא וראה בהערה שם, ערך גרס ב'; ר' בחיי בחובות הלבבות, שער הפרישות ספ"ו (ובפירקא דחסידי במסכת תענית, ויש גורסים: במסכת אבות, במקום: במסכת תענית. נוסח זה נסמך כנראה על האמור בב"ק ל ע"א: "האי מאן דבעי למיהוי חסידא ליקיים מילי דניזקין, רבא אמר מילי דאבות". ובפירוש ר"י הכהן מלונל, מהר' פרידמן, ניו יורק-ירושלים, תשכ"ט, עמ' 92, כתב: "מילי דאבות, אבות דר' נתן שהן פירקי דחסידי". ומסתבר שכונתו גם למסכת אבות עצמה, ולא רק לאבות דר' נתן, וכ"כ גם פרידמן בהערותיו שם); ר"ש משאנץ בפירושו לשביעית פ"ט סמ"א; בעלי התוספות, סוטה דף לד ע"ב ד"ה אבות, בכורות מד ע"א ד"ה מחוי [אמנם שם כנראה העניין עצמו הוא טעות כמ"ש במסורת הש"ס ובשיטה מקובצת בגליון. ודע כי בדף נו ע"א תוס' ד"ה אין, כתבו "בסוף סדר תעניות", ולא כינו אותו בשם פירקא דחסידי. ודומה שיש בזה קצת הוכחה שמראה המקום הקודם, הבעייתי, אינו מידי התוספות, שהרי אין הם מציינים כך לפרק זה, ולכן זו תוספת מאוחרת]; תוס' ר"י שירליאון ותוס' הרא"ש לברכות כ ע"א ד"ה ואנן; ר"מ המאירי לביצה יד ע"ב; מנהיג, הל' יוהכ"פ, סי' נו, עמ' שנח; ש"ב ר' מנחם אדלר העירני לדברי ר"י ב"ר קלונימוס ביחוס תנאים ואמוראים ערך יאיר, מהר' רמ"י בלוי (בלוי קרא לספר: ערכי תנאים ואמוראים), ח"א עמ' ג: בירושלמי דפירקי דחסידי, וכן נמצא בדבריו גם בראש ערך ריב"ז עמ' רסג; רמב"ן בחידושו לב"ב כא ע"ב סד"ה מקיר; כפתור ופרח, פ"ה, מהר' המכון ללימודי מצוות הארץ, ירושלים, תשנ"ז, עמ' סב; פ"א, חלק ב, עמ' כג; רפ"ב, עמ' צה (שם צוין בהערה כי הכוונה לפ"ג בתענית, ומשום מה לא צוין הדבר במקומות הקודמים, ועי' לקמן הערה 113), ועוד; מהר"ח אור"י בתשובותיו סוף סימן רכב; רשב"ץ במגן אבות פ"ג מ"ז ומ"ג ד"ה רע"א ובמקומות נוספים בספרו, וכן בתשובותיו ח"א סי' פח ובתשובות נוספות; ר"י אברבנאל בפירושו לאבות פ"א על משנת שמעיה ואבטליון, דפוס ניו יורק, תשי"ג, דף נ סע"א. חלק מהראשונים אינם קוראים לו כך בקביעות, ופעמים אחת מוצא בדבריהם גם את השם פרק סדר תעניות, והעניין הוא נושא לעצמו, ואין כאן מקומו.

שמו הבלתי ידוע כל כך של פרק זה יש שגרם למהדירים מבוכה. כך מצאנו בפירוש לאבות לר' יוסף נחמיאש, פ"ג מ"א, שהמהדיר העיר שם: 'לא ידעתי מאי קאמר בפירקי דחסידי'. וכן בפירוש ר"ח לתענית יד סע"א כתבו בש"ס וילנא: 'דתנן בפירקי [רחסידא] (קרא) על אלו' וכו'. אמנם בר"ח הגדפס מכ"י, מהר' מכן לב שמח, ירושלים, תשנ"ו, כתבו שאולי צ"ל: 'בפירקא דלקמן' והוסיפו: 'ובדפוס תיקנו: בפירקין [צ"ל: בפירקא, או: בפירקי] דחסידא, ולא הבנתי כוונתם'. ר' מרדכי לוריא שהדפיס תשובות רשב"א וכניה אותם בשם ח"ו, ירושלים, תרס"ג, היה ער לכך, ולכן בסי' צח בהגה כתב: "ובדרך אגב רגע אחת אדבר בענין הנסים שנעשו ע"י תפילת חכמי ישראל, ורבות מהם כתובים תזכרים בפירקא דחסידי הוא פ"ג דתענית".

95 מעניין לציין כאן לשו"ת בנימין זאב, סי' שכג: 'בזבחים פ' כל הזבחין שלישי הנקרא בכל מקום פרק התעורבות'. כלומר, גם במסכת זבחים קיימת אותה בעיה כמו במסכת יבמות, כי שלוש פעמים נמצא בה השם 'כל הזבחים', ור' בנימין מודיענו בזה את שמו 'החדש' של הפרק.

96 ראה מסורת הש"ס ב"מ כא ע"ב על תוד"ה ופטורות, והכוונה היא כמובן לפרק ר' ישמעאל אומר במסכת מנחות. תודתי לרד"ל בויס על מראה מקום זה. שם פרק זה נמצא אצל ראבי"ה ח"א, סי' קד

חכמי ספרד⁹⁷

כל חכמי ספרד שבדקתי מכנים אותו בשם 'איזהו נשך':

רמב"ן – חידושו ל"ב מ"מו רע"א, נא ע"ב ד"ה אין.

רשב"א – פעמים רבות מאוד בתשובותיו, כגון ח"א, סי' שמ, שמט, תקצ, תרנא,⁹⁸ תרעא, תשסד, תתקז, תתקמב, תתקפט, אלף קמב, אלף קמט, ובשאר החלקים. בחידושו ב"ק צד ע"ב, קג ע"א ועוד.

ריטב"א – בתשובותיו, מהד' ר"י קאפח, סי' יב, לה, מד, נה, צה, קית, קכ, קלב, קמו, קמת, קצו, רד.

ר' יוסף ג'יקטיליא – כללי המצות, מהד' רמ"י בלוי, עמ' יז, קיג, קכא.

ר' וידאל די טולושא – מגיד משנה, הל' מלוה ולוה ד, יד; ט, א; הל' מכירה ז, ו.

ר"ן – כתובות פ"ט (בדפי הספר: מד ע"א), גיטין פ"א (בדפי הספר: ו ע"א).

ר' שמואל הסרדי – ספר התרומות, ריש שער ב.

ר' שם טוב גאון – מגדל עז, הל' מלוה ולוה מפ"ד ואילך; הל' שלוחין ושותפין פ"ז.

ר' יוסף חביבא – נימוקי יוסף ב"מ פ"ט (בדפי הספר: סב סע"א, רע"ב).

ראוי לציין כי הרא"ש ובנו הם יוצאים מהכלל, דהיינו, הם מכנים פרק זה גם בשם 'איזהו נשך' וגם בשם 'הרבית', והשם 'איזהו נשך' נפוץ הרבה יותר, אלו הם:

רא"ש – בשם 'איזהו נשך' בתשובותיו יג, כ (מספר פעמים), מו, ב; סח, ז; עב, ג (3)

פעמים); עב, ז; עת, ה; פח, ז (פעמיים); פט, ח; קח, ד; קח, יא; קח, טו (פעמיים).

בפסקיו – ב"ק ט, ב; ט, ח; י, כא; ב"מ א, מ; ד, יד; ט, מג; מו"ק א, כד; סוכה ג, ל; ב"ב

ה, ה; ד, ב; ז, ב; ע"ז ב, ז.

בתוספותיו – ב"מ מד ע"ב (מהד' הרשלר, עמ' קיז), מו ע"א (שם עמ' קכב).

בשם 'פרק הרבית': בתשובותיו כלל קח, סי' טז; קח, יז; קח, יח.

בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, ח"ד (דפוס פראג), סי' תקלז.

בפסקיו – ב"מ א, לח; ב"ק ט, כ.⁹⁹

עמ' 85; ח"ב, סי' תצב עמ' 117; סי' תקכו עמ' 175; ועוד; אור זרוע ח"א, סי' שכט; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפ' פראג, סי' תרמה.

97 על המתנח 'ספרד', ראה לעיל ליד הערה 69.

98 בתשובה זו נזכר בפעם השנייה 'פ' הרבית', וזו הפעם היחידה שמצאתי כן בדבריו.

99 יש אומרים כי הרא"ש כתב בראשונה את תוספותיו ואח"כ את פסקיו, ושתי היצירות נכתבו בספרד.

ראה ד' זפוני, דרכי ההוראה של הרא"ש, עבודה לקבלת תואר ד"ר, תל אביב תש"ס, עמ' 1 ועמ' 93.

לפי זה לכאורה הכינוי 'פרק הרבית' תמוה במקצת. כרם, אין תימה בדבר, אלא ברור הוא שהרא"ש

המשיך לנהוג כפי שנהג באשכנז, וישיבתו בספרד לא שינתה אצלו נוהג זה. כבר העירו כי גם בהיות

הרא"ש בספרד הוא המשיך לפסוק כמנהג אשכנז, ולא נטה אחר הספרדים, ראה לדוגמה דברי י' תא

שמע במאמרו, 'בין אשכנז לספרד', פעמים, 46-47 (תשנ"א), עמ' 78-80, ומבואי להגדת פסח דורות

לר' יצחק אלאחרב, ירושלים, תש"ס, עמ' ג-ה. אפשר אפוא לצרף גם את דרך ציון המקורות של

הרא"ש לדבקותו במסורת האשכנזית.

ר' יהודה בן הרא"ש – בשם 'איזהו נשך': בתשובותיו זכרון יהודה סי' סא, פד, פו (פעמיים), וגם בשם 'הרבית': בתשובותיו סי' צא.

חכמי אשכנז וצרפת

רוב החכמים משתמשים בכינוי 'איזהו נשך'; את היוצאים מהכלל נציין בסוף דברינו.

ר"ת – ספר הישר, תשובותיו, סי' לד.

רא"מ – ספר יראים, מהדורת שיף, סי' קיח (מספר פעמים).

ראב"ן – בספרו, ריש פרק איזהו נשך, מהד' עהרנרייך, דף רב סע"ב, בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, ח"ד (דפוס פראג), סי' שצא.

ראבי"ה – בספרו, ח"ד, סי' תתקיו (עמ' רס); בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, ח"ד (דפוס פראג), סי' תר.

ר' משה מקוצי – סמ"ג, הלכות רבית, לאוין קצא, קצב, קצג.

ר' יצחק ב"ר משה – או"ז, ב"מ סי' שלט, שמג, שנד, שנט; סנהדרין סי' לב, עח (שלוש פעמים).

ר' אברהם ב"ר עזריאל – ערוגת הבשם, ח"ג, עמ' 351.

ר' יהודה בר קלונימוס – יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, עמ' כה, לג, פד, קז, ועוד.

ר"מ מרוטנבורג – בשם 'איזהו נשך' בתשובותיו, ח"ד (דפוס פראג), סי' לח, צא, קו, קל, רצח, שכו, שלה, תקב (תש' ר"ש), תקכד, תשח, תשמא, תתפא, תתעב (מר' ברוך), תתקטו (זהו לסי' תשח), תתקמג, תתקנג, תתקע, תתקעו, תקצה, תתקצט, תתרו.

הגהות מיימוניות – הל' מלוה ולוה ריש פ"ה.

ר"ח אור זרוע – בתשובותיו, סי' לז, נג, קנא, קסח (פעמיים), קעב, קצ, רח (פעמיים), רט, רי, ריא, רלג (פעמיים), רמט.

לרשימה זו ניתן להוסיף גם את רש"י ובעלי התוספות, שאף הם מכנים תמיד פרק זה בשם 'איזהו נשך'. ברם, יש יוצאים מהכלל, היינו קדמונים המזכירים פרק זה בשני שמותיו:

מהרי"ו – מצאנו בתשובותיו כי הזכיר את שני השמות: 'איזהו נשך' – סי' ל, נה, פ, פג, קסג, קעד. 'רבית' – סי' קט (פעמיים), קלג, קלד.

מהרי"ל – 'רבית': בשו"ת מהרי"ל החדשות, סי' פ עמ' פד, סי' קכט עמ' קנז, סי' קלח עמ' קעו, סי' קעו עמ' רנט. 'איזהו נשך': בשו"ת החדשות, סי' קע עמ' רמג.

ר' ישראל איסרלין – 'איזהו נשך': שו"ת תרומת הרשן, ח"א, סי' קנב, שט, שכ (פעמיים), שלט, שמא, שמב; ח"ב, סי' יג, יט, נד, קעג. 'רבית': שו"ת תה"ד, ח"א, סי' ש (פעמיים), שא, שב, שג (שלש פעמים), שמב (פעמיים); ח"ב, סי' ככה.

ר' יוסף בר משה – אצלו נמצא רק 'איזהו נשך', בלקט יושר, או"ח עמ' 108, יו"ד עמ' 16. ר' מרדכי בר הלל – בספר מרדכי על ב"מ ר"פ המקבל: 'פ' הרבית'.

אציין כאן כי אצל אחדים מחכמי האשכנזים מצאנו את השם 'פרק הרבית' גם לאחר המצאת הדפוס.¹⁰⁰

חכמי פרובנס

חכמי פרובנס קראו לו רק בשם 'איזהו נשך':
 ר' אברהם בן דוד – בשו"ת הראב"ד, מהדורת קאפח, סי' קכח.
 ר' משולם בר משה – ספר ההשלמה ב"מ פ"ד אות א', סנהדרין פ"ג אות ג'.
 ר' לוי בר גרשם – בהקדמתו לפירושו לתורה.
 ר' מנחם בר' שלמה המאירי – בהקדמתו לבית הבחירה על ב"מ, מהדורת שלזינגר, עמ' 166, ובעוד מקומות.

חכמי איטליה

גם הם נקטו השם 'איזהו נשך':
 ר' נתן ב"ר יחיאל – בספר הערוך, בערכים אשר ב', בדק, כדר ב', ברמד, גבל א', גרע ועוד.
 ריבמ"צ – שביעית י, ו.
 ר' ישעיה די טראני – פסקי ריא"ז, ב"ק פ"י סוף סי' ח (מהדורת המכון, עמ' רה).
 ר' צדקיה ב"ר אברהם – שכלי הלקט, ח"ב, סי' מה, מהדורת חסידה, עמ' 79, 82, 83.
 יוצא מהכלל הוא ר' יוסף קולון,¹⁰¹ שנקט גם השם 'פרק הרבית', ואלו המקומות:
 'איזהו נשך' – תשובותיו, סי' ב, קז, קיא, קיט (פעמיים), קלב (ד"ה ועוד דמי), קלו (שלוש פעמים), קסא, קפט, קצ; שו"ת מהרי"ק החדשים סי' ד (עמ' 22; ובסמוך: 'פ' הרבית' ועמ' 23), כד (עמ' 116), כז (עמ' 133; ובסמוך: 'פ' הרבית'). 'הרבית' – תשובותיו, סי' ד, טז, יז, כ, כז, קיא (פעמיים), קנב (פעמיים); שו"ת מהרי"ק החדשים, סי' ד (עמ' 22), כז (עמ' 133).

חכמי בבל, צפון-אפריקה, מצרים, ארץ ישראל

כל החכמים הללו נקטו השם 'איזהו נשך':
 ר"ח – מובא באו"ז, ב"מ סי' מג.
 רי"ף – ב"מ פ"א (בדפי דפוס וילנא דף ט ע"א).
 ריב"ש – בתשובותיו סי' יט, כא, קה, קכז, קכח, קמז, קעה, רסג ועוד הרבה.
 רשב"ץ – בתשובותיו, ח"א, סי' א (ד"ה אונסא [השני], וראית [השני]), סי' יג (ד"ה ולענין [השני]), לא, לט, נב, סה, קיד, קמה ועוד הרבה.
 רשב"ש – בתשובותיו, סי' יב, טז, יט ועוד.

100 כגון: שו"ת חות יאיר, סי' קסח, קצ; שו"ת חוט השני, סי' צו; נודע ביהודה, מה"ק, חו"מ סי' ל ד"ה ומ"ש עוד; חתם סופר, יו"ד סי' רלט ד"ה ואולי; משיב דבר ח"ב סי' נא ד"ה והנה, ח"ג סי' ב ד"ה והנני.

101 ראה לעיל הערה 52.

ר' צמח ור' שמעון נכדי הרשב"ץ – בשו"ת יכין ובעז, ח"א, סי' א, מט, קלו (ד"ה וזה), קמו; ח"ב, סי' כג, לא (ד"ה תשובה), מו (ד"ה והשני).
 ר' סעדיה ן' דאנון – בשירו שבספר עומר השכחה הנ"ל: ¹⁰² 'ואלו, המפקיד הזהב, איזהו נשך' וכו'.

ר' משה ן' דאנון – כללי התלמוד כ"י.
 ר' ישועה הלוי – הליכות עולם, שער ב (דפוס ירושלים, דף יג רע"א).
 ר"י בירב – בתשובותיו סי' ט.

כאן המקום לציין לתופעה מעניינת. אנו מוצאים מעתה ואילך אצל כמה מחכמי ארץ ישראל ומצרים גם את הכינוי 'פ' הרבית'. ברוב המקרים הם מכנים אותו בשם 'איזהו נשך' ואיני מציין לכך, אלא אציין רק ליוצאים מהכלל, כלומר למקום שקראו לו 'פ' הרבית'.
 ר' בצלאל אשכנזי – כללי התלמוד, ¹⁰³ מס' 136, 137, 264 ועוד.

רדב"ז – בתשובותיו, סי' לח בהגה (ואינו מהרלב"ח), סי' ע (בדברי השואל), סי' קד (ד"ה אלא, ד"צ למברג דף נד סע"ב), קכז (ד"ה הטענה הר').
 ר"י קארו – באבקת רוכל, סי' יח (שלוש פעמים, וספק אם היא תשובת ר"י קארו), סי' יט (תשובת ר"י קארו, אלא שהוא משיב על משהו שנקט הלשון 'פ' הרבית', ואולי ר"י קארו נקט כן אגב דבריו).

ר"מ מטרני – שו"ת מבי"ט, ח"א, סי' ט, נא, קיד, רלה (בדברי שמואל), רנו; ח"ב, סי' קג (ד"ה ועוד).
 ר"מ אלשיך – שו"ת מהר"מ אלשיך, סי' א, ז, נג, סד, עה, עט, קטו.

סיכום

נראה כי הפרק החמישי של מסכת ב"מ נקרא על ידי רוב הקדמונים בשם 'איזהו נשך'. רק באשכנז היו שקראוהו בשם 'פרק הרבית'. אצל חכמי א"י ומצרים מצאנו תופעה מעניינת: הפרק נקרא לעתים גם בשם 'פרק הרבית', והמדובר הוא לאחר המצאת הדפוס. לא נתבררה לי הסיבה לכך.

ד. לזיהוי מחברים עלומים

על פי האמור לעיל, נראה שיש יסוד סביר להניח כי השינוי בשמותיהם של מסכתות ופרקים אצל הראשונים יכול להצביע על מקום מגוריהם, או מקום לימודם. כל האמור עד עתה נכון בהסתייגויות מסוימות; כלומר, מכיוון שאין בידינו דברי הראשונים במקורם, אין להתעלם מהעובדה כי חלק מהציונים אינו מקורי, אלא הוא מעשי ידי המעתיקים. ¹⁰⁴

102 ליד הערה 85.

103 ראה לעיל הערה 36.

104 כגון בסוכה מח ע"א כתב ר' חננאל: "כדגורסין בפ' אחרון במשקין". והנה התוס' שם ד"ה רגל, העתיקו את דבריו וכתבו: "דאמרי פרק בתרא במועד קטן" (בחינושי הרמב"ן שם: "פרק בתרא דמשקין"), ואי אתה יודע אם השינוי נעשה על ידי התוספות עצמם או בידי מעתיקים. אתן דוגמה

כן אין להתעלם מהעובדה שהראשונים, בדונם בעניין מסוים, נקטו את לשון המחבר וציונו שהיה לפניהם,¹⁰⁵ ואין הוא בהכרח לשונם המקורי. עם זאת, נראה לי שבדרך כלל המסקנות שהעלינו עד עתה מתקבלות על הדעת.

לאור זאת ניסיתי ליישם מסקנות אלו ולזהות באמצעותן מחברים עלומי שם. אין אפשרות, כמובן, לזהותם באופן אישי, אולם דומה שנוכל להגיע לכל הפחות לאזור פעולתם. אין צורך לומר שבדיקה זו תיתכן רק לגבי חכמים שציוניהם מפורשים על פי שם המסכת או שם הפרק, ומה מצער להיווכח שחלק ניכר מהראשונים נקטו ציונים סתמיים: 'אמר', 'חז"ל' וכד', ואין בידינו אפשרות ליישם את מסקנותינו. ברם, אף לגבי הראשונים שנקטו לשון מפורשת לא שפר חלקנו. בדיקת דבריהם מעלה כי הציונים אינם אחידים, ומשום כך קשה להצביע בביטחון על אזור פעולתם. צא וראה עד כמה מפליא הדבר, שהראשונים ששמותיהם או תולדותיהם הגיעו לידינו, הרי ששיטת ציוניהם בדרך כלל אחידה, ודווקא הראשונים עלומי השם נקטו בדבריהם ציונים שאינם אחידים, המקשים מאוד על זיהויים. כך, רוב המחברים האנונימיים נשארים עדיין בגדר הנסתר, והצלחנו להתקדם אך במידת מה. אף על פי כן, נראה לי שהשיטה עצמה יש בה מן החשיבות, ואף הספקות שלא נתבהרו די הצורך יש בהם מן העניין ורצוי להביא זאת לידיעת המעינים, ואם אמנם לא הגענו לפתרון מלא, שמא לא עמדנו על חשיבות פרט זה או אחר, ויבואו אחרים וישלימו, בבחינת מיני ומנייהו תסתיים שמעתא.

מבין כל הקדמונים שמנינו עד עתה יש אחד הירצא דופן, והוא הרמב"ם. בדיקת פירוש המשנה, ספר המצוות ותשובותיו מראה כי אינו מכנה את הפרקים בשםם אלא אך ורק במספרם הסידורי.¹⁰⁶ דרך זו, האופיינית כנראה אך ורק לרמב"ם ולרלב"ג,¹⁰⁷ מאפשרת לנו לקבוע אם יש ממש ביחוס הרמב"ם כמחברן של יצירות מסוימות.

- נוספת מהאחרונים. בשיטה מקובצת ב"מ פב ע"א ר"ה למימרא: "תברא התנא ששנה המשנה... כדגרסינן במשקין בענין" וכו'. ביד מלאכי סי' תרל העתיקו בשני קטן: "כדגרסינן במו"ק י"ז ב". השני נעשה עקב ציון הדף, אבל אנו רואים כי יש כאן שינוי גם בשמו של הפרק.
- 105 ראה, דרך משל, דברי ר"ש אברמסון בספרו רב נסים גאון, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 215-222, על דרכו של הר"ף בצטטו מהירושלמי. הוא הראה כי כשהר"ף מביא ירושלמי בתחילת עניין הוא מביא בציון: "ירושלמי". ומאידך גיסא הרבה פעמים הוא משתמש בציון: "גמרא דבני מערבא" תוך כדי משא ומתן, ובכמה מהם נראה שדברי ר' נסים היו לפניו. וראה עוד שם ביחס לדרכו של הערוך עמ' 222, דרכו של ספר הישר עמ' 225 ודרכם של שאר הראשונים עמ' 227.
- 106 בכל ספר המצוות מצאתי רק פעמיים ציון על פי שם הפרק. בשורש יד: 'פ' חלק' [העירתי רד"צ הילמן כי שם כתוב: "שלא יהיה לעובר... חלק לעוה"ב כמו שבארנו בפרק חלק". וכאילו אמר שאת עניין החלק לעוה"ב ביאר בפרק המדבר בחלק לעוה"ב], ובמ"ע ס: 'פ' אותו ואת בנו. אמנם, באיגרותיו אפשר שהמצב שונה. באיגרת תימן (מהר"ם רמב"ם לעם, עמ' נא, נז) נמצא: 'פ' בן סורר ומורה', ובאיגרת תחיית המתים (שם עמ' שמז): 'פ' חלק', ואין כתיבים אחרים. וראה עוד לעיל הערה 90. ר"ד פיקסלר העירני, כי בפירוש המשנה הזכיר הרמב"ם את פרק שלשה שאכלו כאחת (תרומות י, ו [במהד' ר"י קאפח נדפס: שלשה שאכלו, אבל זו טעות, כי בכתב יד הרמב"ם נכתב: שלשה שאכלו כאחת]; פסחים ב, ה), פרק כלל גדול (שבת יג, ב), פרק חלק (פאה א, א), פרק גיד הנשה (ע"ז ה, ח).
- 107 הרלב"ג בפירושו לתורה נהג גם כן בדרך זו, לאמור, הוא ציין לפרקים לפי מספרם הסידורי.

(א) מפתח הדרשות לרמב"ם, קובץ ר' משה בן מימון, ירושלים, תרצ"ה

כבר קבע הר"ש ליברמן במבואו לדברים רבה, ירושלים, ת"ש, עמ' 14, כי בעל המפתח לא היה ספרדי.¹⁰⁸ לאור האמור לעיל נוכל לאשש את דברי ליברמן באופן אחר. לאמור, כיוון שבעל המפתח מציין לפרקים בשמם, ולא על פי מספרם הסידורי, עולה מכאן כי אין הוא הרמב"ם. עתה נבדוק את שמות המסכתות והפרקים, ואולי נוכל להוציא מסקנה גם בדבר מקומו של בעל המפתח.

¹⁰⁸אוצר חכמות

השם 'מו"ק' נזכר בערכים: אביו ואמו (דף א ע"א), אמרי טהרתו (ט ע"ב), אין חכמה (י ע"ב), אכלתם (יג ע"ב), אל תבכו (טו ע"ב), אלה שמות (טז ע"ב) ועוד. פרק 'דרישה' וחקירה: באבוד (ב ע"א), איכה היתה לזונה (י ע"א), ואל משה (יח ע"א), ויאמר ה' קח (כו ע"א), אמרות ה' (כו ע"א), ויאמר דוד לאנשיו (ל ע"ב) ועוד. 'פרק הרבית': אל תקח מאתו (טו ע"א), אם כסף (כא ע"ב), את כספך (מא ע"א).

כיוון שמצאנו כאן 'פרק דרישה' וחקירה, עלינו לומר כי בעל המפתח הוא חכם פרובנסלי, באשר שם זה מופיע רק אצלם. אמנם, בקביעה זו יש קושי מסוים, שהרי מצאנו כאן 'פרק הרבית', וכינוי זה נמצא רק אצל מקצת מחכמי אשכנז. על כורחנו עלינו לומר, כי בעל המפתח מייצג מסורת מעורבת של חכמי פרובנס ואשכנז.

(ב) חידושי הרמב"ם למסכת ראש השנה

¹⁰⁹ההדפסה

כידוע, יש שחלקו על ייחוס חידושים אלה לרמב"ם. נבדוק, אפוא, את שיטת הציון בחידושים אלה. והנה מצאנו בתחילת החידושים, בד"ה ולא פליגי (מהד' זק"ש, ירושלים, תשכ"ג, עמ' סג): "בכורות פרק ד", ועל דף כז ע"א ד"ה ודברים (מהד' זק"ש, עמ' פח): "במסכת ערובים פ"ד". שני ציונים אלה, אף שאין בהם הוכחה גמורה, לכאורה זכר לדבר יש בהם, שהרי כאמור זו כנראה דרכו הבלעדית של הרמב"ם. אלא שיש לעיין בזה, כיוון שבכל ציוניו מקדים הרמב"ם את המספר הסידורי של הפרק לשם המסכת, והיה לו לומר: 'ברביעי מבכורות', 'ברביעי מעירובין', ונמצא אם כן שהעניין עדיין צריך לפנים. גם בשאר חידושי הרמב"ם לתלמוד שנדפסו במהדורת זק"ש מצאנו עוד שלושה ציונים (עמ' טו, כח, קג), וכולם על דרך הציון בחידושי לר"ה. ולא ידעתי כרגע פשר הדבר, וצריך בירור.

(ג) איגרות המיוחסות לרמב"ם

ר"י שילת אסף את האיגרות המיוחסות לרמב"ם,¹⁰⁹ והסביר מה טעם הוא סבור שיש להסתפק בייחוסם לרמב"ם. לאור האמור עד עתה דומה שביחס לאחת האיגרות, עלינו להביא במכלול השיקולים לקביעת "מעמדה" של האיגרת, גם את דרך הציון שנוהג

108 וראה גם ר"מ כשר, הרמב"ם ומכילתא דרשב"י, ירושלים, תש"ס, עמ' רכג ואילך. בעמ' רכח כתב: "אחרי כתבי מאמרי הנ"ל הראה לי ר"ש ליברמן במבוא למדרש דברים [ורבה] עמ' 13 שם הוכיח שמחבר הספר היה אשכנזי ולא ספרדי" וכו'. אבל לא דק, כי ליברמן לא כתב שהמחבר היה אשכנזי, אלא הוא כתב שהמחבר לא היה ספרדי, ויש בכך הבדל וכמו שכתבתי בפנים.

109 שילת. איגרות. עמ' תרג-תרצב.

הכותב, ולבחון אם היא עולה בקנה אחד עם דרכו של הרמב"ם. כוונתנו לאיגרת שנשלחה אל ר' אנטולי בדין הקראים.¹¹⁰ עיון באגרת זו מלמד כי הרמב"ם אינו מכנה את הפרקים בתלמוד כמנהגו, היינו לפי מספרם הסידורי, אלא אך ורק בשמם. כגון: "בגיטין בפרק הניזקין בסופו", "בפרק כל כתבי הקודש", "בנדה בפרק דם הנדה". אמנם מצינו אצלו גם "בעבודה זרה בפרק אחרון", "בחולין פרק ראשון", אלא שבדרך כלל הציונים "פרק אחרון" "פרק ראשון" הם ציונים שנוקטים בדרך כלל רוב הראשונים, ואין הדבר מלמד שהמציין כך נוהג לציין לכל הפרקים על פי מספרם הסידורי.

סבורני כי דרך הציין של הכותב אינה מתאימה לדרכו של הרמב"ם, וקרוב יותר להניח כי הכותב אינו הרמב"ם.¹¹¹ כך עלינו לומר גם ביחס לאיגרת נוספת שהביאה שילת שם.¹¹²

(ד) כפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי

קיימות דעות שונות בדבר מוצאו של ר' אשתורי הפרחי. נבדוק את ספרו ונראה מה נוכל לומר לאור שיטת ציוניו.

משקן – פ"א, מהד' המכון ללימודי מצוות הארץ, ירושלים, תשנ"ז, חלק א עמ' יא, פ"ו עמ' קג, פ"י עמ' קפד,¹¹³ עמ' ר, ספכ"ו, חלק ב עמ' שלג, פל"ד עמ' שס, פמ"ד חלק ג עמ' פט, עמ' קג, ועוד.

מ"ק – ספ"ג, חלק ב עמ' קלח.

זה בורר – פ"י, חלק א עמ' ריג, רכה, פ"ב עמ' ק, קז, קיז (פעמיים), קכה, קכו, קכת, פמ"ד, חלק ג עמ' נח, ועוד.

דיני ממונות – פ"ב, חלק ב עמ' קיא ("דיני ממונות בתרא"), קיט, קכד. יש לשים לב כי בשלושת המקומות הללו ציין בעל כפתור ופרח ליירושלמי. מכאן כי שם הפרק בירושלמי שונה משמו בבבלי, ויש מקום לבדוק אם מצאנו הבחנה זו גם ביחס לפרקים אחרים, או אם מצאנו הבחנה זו אצל חכמים אחרים.

דרישה וחקירה – פ"ו, חלק א עמ' קכא, פ"י, עמ' ריב, פ"ב, עמ' קא, פמ"ז, חלק ג עמ' קלה.

איזהו נשך – פ"ז, חלק א עמ' קנא, פט"ז, חלק ב עמ' רמג, פמ"ד, חלק ג עמ' פח, פמ"ט, עמ' קפג, פ"ג, עמ' קצא.

110 שילת, שם, עמ' תרסח-תרעב.

111 אין אני אומר זאת בוודאות, הואיל ולעיל הערה 106 כתבתי כי אפשר שבאיגרתיו נוהג הרמב"ם לציין גם לשמות של פרקים.

112 עמ' תרצ-תרעב. מצינו כאן: "כדאמרין בהשוכר את הפועלים", "וכדאמרין בפרק המנחות והנסכים".

113 בהערה 85 נכתב שם: "היינו מסכת מ"ק שתחילתו [צ"ל: שתחילתה] 'משקן בית השלחין', וכן מצינו לתוס' ר"ד בתחילת מסכת מ"ק שכינה אותה מסכת משקין". יש לתמוה מה ראו להסביר זאת דווקא כאן, ולא עשו כן בשאר המקומות שציינו כאן, ויש שאף לא ציינו שהכוונה למ"ק, אלא הסתפקו רק בציון הדף, ראה עמ' קג. מובן שהראיה מתוס' ר"ד היא רק אחת מהראיות שניתן להביא, כמובן מהציונים שהובאו בנספח זה.

רבית – פמ"ד, חלק ג עמ' פ.

מכיוון שרק אצל חכמי פרובנס מצאנו את השם 'דרישה וחקירה', נראה שר' אשתורי יכול להיחשב כחכם פרובנסלי, או חכם שנתגדל בעיקר שם. ברם אצל חכמי פרובנס לא מצאנו את השם 'משקין', ולכן הדבר אינו מוחלט וצריך בירור. הציון 'רבית', המצוי בשימוש אצל חכמי אשכנז, נמצא לפנינו רק פעם אחת, ולכן קשה להוציא מכך מסקנות.

(ה) חוקות הדיינים, מהדורת מכון הרי פישל, ירושלים, תש"ל

מספר זה מצויים מספר כתבי-יד, ומאלף לבדוק את שמו של פ"ג במסכת סנהדרין. מצאנו שלושה כינויים לשם הפרק: 'זה בורר', 'דיני ממונות', 'דיני ממונות זה בורר'. ראה סי' ב עמ' טז, סי' ו עמ' כח, סי' יב עמ' נ, סי' טו עמ' סו, עד, עז, פב, סי' טז עמ' פג, סי' יז עמ' פה, סי' יח עמ' פו, סי' יט עמ' פט, סי' כ עמ' צ, סי' כא עמ' צה, סי' כה עמ' קז ועוד. בכ"ד (כ"י אוקספורד) מצוין בדרך כלל: 'דיני ממונות'. לפי הרשום במבוא עמ' 10, "נכתב כנראה בספרד כשני דורות לפני הגירוש". לפי שיטת הציון נראה שהוא קדום יותר.

בכ"י ש (כ"י ורשא) מצוין בדרך כלל: 'זה בורר'. לפי המבוא עמ' 13, כתב-יד זה נכתב בתוניס, שנת ה' תקפ"ה. לדברינו נראה שהסופר העתיקו מכתב יד אשכנזי. בשאר כתבי היד מקובל הציון: 'דיני ממונות זה בורר'.

אם נניח ששאר כתבי היד שימרו את שיטת ציונו המקורית של המחבר, הרי שאין הוא הריטב"א, כדעת כמה חכמים,¹¹⁴ שהרי הריטב"א מכנה פרק זה בשם 'זה בורר'. נראה, אפוא, שהמחבר הוא חכם שחי בצפון אפריקה, שם נהוג היה לציין פרק זה בשם 'דיני ממונות זה בורר'.

גם שיטת הציון ביחס לפרק 'איזהו נשך' אינה סותרת זאת. מצאנו את הכינוי 'איזהו נשך' בחלק ב', סי' קלח עמ' קעג, ושם סי' קעז עמ' רפז. כן מצאנו אצלו את השם 'מסכת מו"ק', ואף שם זה אינו עומד בניגוד לקביעתנו. שם זה נמצא בח"א, סי' עז עמ' רן, וסי' פח עמ' שה.

(ו) ילקוט מכירי לר' מכיר ב"ר אבא מרי

דיני ממונות תניין – תהלים יא, ט, עמ' 67 (וראה הערת בובר שם); משלי יט, כא, דף ט ע"ב (וראה הערה 6); כד, ז, דף כח ע"ב; שם ט, טז (בכ"י אוניברסיטת בר-אילן שפרסמתי בסידרא, א [תשמ"ה], עמ' 91-130); זכריה ד, ג, עמ' 42;¹¹⁵ ט, ז, עמ' 105 ('פ' דיני ממונות').

זה בורר – זכריה ה, ט, עמ' 56.

אחד דיני ממונות – תהלים ת, יח, דף כו ע"א.

114 סיכום הדעות השונות בבעיה זו, ראה במבואו של הגר"י נסים שם.

115 הערת גרינוף שם אינה נכונה כלל, וברור שכונתו לפרק דיני ממונות (כד ע"א) וכמו שכתב בעל הילקוט עצמו, 'למטה בפסוק וכו', והוא לפנינו שם בזכריה ב, ד, עמ' 47, ושם כתוב: 'פרק דיני ממונות בשלושה'.

מועד קטן – ישעיה נז, יד, עמ' 221; סא, י, עמ' 251; סב, ה, עמ' 253; יואל ב, יג, עמ' 11; מלאכי ב, ג, עמ' 19.

איזהו נשך – חבקוק א, יג, עמ' 12; תהלים לא, יט, עמ' ק; סו, י, עמ' קסב.
על מקום מושבו של ר' מכיר רבו הדעות.¹¹⁶ ר"ש ליברמן, במבואו לדברים רבה, עמ' IX, VII, הראה כי ר' מכיר השתמש בדברים רבה, שהיה לפני בני ספרד, ומשום כך קבע בעמ' XI כי היה מחכמי ספרד. לאור הציונים דלעיל עולה כי אם אכן ר' מכיר מבני ספרד הוא, הרי שפעל לא יאוחר ממחצית המאה ה-13, שבה עדיין מצוי הכינוי 'דיני ממונות'.¹¹⁷

(ז) פירוש ר' ישמעאל בר חכמון לרי"ף על ב"ב, מהד' ר"מ הרשלר, ירושלים, תשמ"ט

ספר זה נדפס לראשונה על ידי ר"מ הרשלר בשם פירוש קדמון לב"ב, ירושלים, תשל"א. הסיבה לשם זה היתה הואיל ובכתב היד לא נאמר מי המחבר, ור"מ הרשלר לא היה יכול לזהותו. מאוחר יותר זיהה ר"א הורוביץ את הפירוש על יסוד השוואתו עם פירוש ר"י בן חכמון לעירובין שיצא לאור בשנת תשל"ד, ועל יסוד נימוקים נוספים, שנתקבלו גם על דעתו של ר"מ הרשלר כמפורט במבואו. ר"א הורוביץ זיהה גם כמה קטעים מחידושו של ר"י בן חכמון לגיטין, והם נדפסו במהדורה החדשה לב"ב. מעניין לבדוק את שמות הפרקים בחיבורו לב"ב:

דיני ממונות זוטא – עמ' נא, קצט, רב, רהט, שב (דיני ממונות). אגב, זהו החכם היחיד, פרט לרי"ף ולר"ח, המזכיר 'דיני ממונות זוטא', ואולי הדבר נעשה בהשפעת הרי"ף, שהרי הוא פרשן הרי"ף.

דיני ממונות קמא – עמ' עא.

מועד קטן – עמ' קסד, קסו.

והנה כשאנו משרים זאת עם המצוי בודדים בחידושו לעירובין ולגיטין אנו מוצאים כך:

דיני ממונות רבה – גיטין עמ' כו. אבל בחידושו לעירובין עמ' צ הוא נקרא אצלו: פרק ראשון ממסכת סנהדרין.

משקין – גיטין עמ' נב.

116 סיכם את העניין גרינוף, JQR, 15 (1924-1925), עמ' 141 ואילך.

117 כמאמר שפרסמתי לראשונה (ראה לעיל הערה 1) הוספתי כאן לאמור: 'ציתן לומר שר' מכיר מבני איטליה הוא, שהרי הציון 'דיני ממונות תניין' מצוי אצלם ואף בזמן מאוחר'. ביתיים נתפרסם מאמרו של מ"ב לרנר, 'אור חדש על דברים רבה של בני ספרד', תעודה, יא (תשנ"ז), ובעמ' 130 תמה על הדברים הללו שכתבתי. אלא שאני כתבתי את הדברים אך ורק לפי הממצאים העולים על פי ההתייחסות לשמות הפרקים, ובזה לדעתי אין תימה. ברם, הוא שהאריך להוכיח במאמרו כי ר' מכיר השתמש בדברים רבה של בני ספרד, הגיע על ידי כך למסקנה כי ר' מכיר הוא מבני ספרד, ואז ממילא נדחה הספק שהעליתי בדבר מקומו של ר' מכיר, ואנו יכולים לומר כי אכן ר' מכיר הוא מבני ספרד. לאור זאת, יש לקבל אפוא את המסקנה שהגעתי אליה בדבר שנות פעילותו של ר' מכיר, היא המסקנה שכתבתי בפנים, וגם לרנר משיקוליו שלו הגיע לאותה מסקנה.

לכאורה יש כאן אי התאמה בשמות הפרקים והמסכתות, וקשה לומר שמחבר אחד כתב את החיבור לב"ב ולגיטין, אם כי אין לשלול זאת לחלוטין, ועדיין צריך ברור.

ה. שינוי שם

בשלושה מקומות בתלמוד מציינים אמוראים כי עניין מסוים נמצא באבל רבתי.¹¹⁸ רש"י, מצא לנכון להסביר בשני מקומות¹¹⁹ מבין השלושה, כי הכוונה למסכת שמחות. באחד מהם, בכתובות כח ע"א, האריך רש"י, ולכן נתעכב על כך. אלו דבריו: "באבל רבתי, מסכתא היא וקורין אותה שמחות וזו היא משנה ראשונה שלה, הגוסס הרי הוא כחי לכל דבריו". דומה שרש"י האריך כאן בדבריו, ואכן עמד על כך ר"ב אשכנזי בשיטה מקובצת במקום:

פירוש לפירושו הוקשה לו ז"ל אמאי קראו אותה מסכת שמחות ולא קראו אותה על שם תחלת המסכת כמו מסכת משקין מסכת ביצה, ותיירץ ז"ל לפי שהמשנה הראשונה הגוסס לכך לא קראו אותה על שם תחלתה דאין קוראין על שם פורעניות כנ"ל.

לכאורה דבריו תמוהים. מה ראייה הביא ממשקין וביצה, הרי ברור שהן מסכתות יוצאות דופן, כי אנו רואים ששאר המסכתות נקראו על פי תוכנן. אלא כך כוונת דבריו. אי אפשר לקרוא למסכת זו 'אבל רבתי' על פי התוכן, הואיל ושם זה הוא שם של פורענות. אם כן, במקרה מעין זה עלינו לתת שם על פי השיטה השנייה הנהוגה אצל חז"ל, לאמור, לתת שם לפי משפט הפתיחה. על כך הביא ראייה ממשקין וביצה. היינו, שתי מסכתות אלו שמסיבה כלשהי לא נקראו על פי תוכנן, הרי שבמקרה זה, שמן הוא על פי משפט הפתיחה. מעתה נבין גם את כוונת רש"י. לאמור, היה עולה בדעתנו כי אם אין אנו קוראים לה 'אבל רבתי', הרי עלינו לתת לה שם לפי משפט הפתיחה. לכן ממשיך רש"י ואומר, אבל למסכת זו אי אפשר לתת שם לפי משפט הפתיחה, כי משפט הפתיחה הוא: הגוסס וכו', ומשום כך במקרה זה היו צריכים לנקוט שיטה חדשה, היינו לתת כינוי, בלשון סגי נהור, המלמד על תוכן המסכת.¹²⁰

דבר דומה לכך מצאנו גם ביחס למגילת איכה. בתלמוד בבא בתרא יד ע"ב היא נקראת בשם: קינות. וכן נמצא בדברי חז"ל בשאר המקורות. ברם יש ראשונים שאינם משתמשים

118 מו"ק כד ע"א: "אמר רפרם בר פפא, תנא באבל רבתי", שם כו ע"א: "וא"ר פפא תנא באבל רבתי", כתובות כח ע"א: "אמר רב נחמן תנא באבל רבתי".

119 מו"ק כד ע"א, כתובות כח ע"ב.

120 על דברי השיטה מקובצת שאל ר"י נג'אר בספרו שמחת יהודה, פיסא, תקע"ו, בריש מסכת שמחות, דף יג ע"א: "ואיכרא האיכא מס' מכות כריתות תנעים. ול"ג שרש"י ר"ל דאבל רבתי היא מה שאנו קורין מס' שמחות המתחלת בהגוסס הרי הוא כחי". ואולי ניתן לומר כי בשתי האחרונות השם מתאים הן למשפט הפתיחה והן לתוכן המסכת ולכן בחרו בו. ביחס למסכת מכות, הוא מתאים יותר לתוכן ובנראה לא נתפס כל כך כעניין שלילי.

בשם זה, אלא בשם: מגילה איכה, או: איכה.¹²¹ העניין בולט יותר בשם המדרש הנקרא: מדרש איכה, או: איכה רבה, ודומה שלא מצאנו: קינות רבה, שמשמעותו קשה יותר. מובן שהשם: איכה, הוא על פי משפט הפתיחה. אלא שבמקרה זה לא נאמר במפורש הסבר לשינוי.

הרי לנו תופעה כפי שאמרנו. לאמור, השם ניתן בראשונה על פי התוכן. כאשר נעשה שינוי בשם, הוא נעשה על פי משפט הפתיחה. אם אין אפשרות לתת שם גם על יסוד משפט הפתיחה, אזי נותנים לו שם בצורה של סגי נהור וכד'.

כל שאמרנו עד עתה הוא הסבר בדברי רש"י לפי ר"ב אשכנזי. אבל מצאנו במקום אחר כי רש"י האריך וכתב בלשון דומה. בקידושין מט רע"ב נאמר: "על מנת שאני תלמיד אין אומרים כשמעון בן עזאי וכשמעון בן זומא, אלא כל ששואלים אותו בכל מקום דבר אחד בלימודו ואומרו ואפילו במסכתא דכלה". ועל כך כתב רש"י: "ואפילו במסכת כלה, שאין עומק בה וברייטא היא, וכך היא שנויה כלה בלא ברכה אסורה לבעלה כנדה". הרי לנו כי יש מקרים שבהם רש"י כתב את תחילת הברייטא, כדי שנדע כי זו המסכת המדוברת.¹²² נמצא כי אפשר שאין מקום לדיוק בדברי ר"ב אשכנזי.

על כל פנים למדנו מכאן, כי לפי רש"י שמה המקורי של 'אבל רבתי' לא נתקבל, ושינוי את שמה ל'שמחות', הואיל והשם 'אבל רבתי' הוא שם של פורענות. מדברי רש"י אנו למדים, כי לפי דעתו יש רק מסכת אחת העוסקת בענייני אבלות, היא מסכת 'אבל רבתי' היא מסכת 'שמחות'.

ברם, ברוב הראשונים מצאנו כי לעתים כתבו שהמקור הוא 'אבל רבתי', ולעתים כתבו שהמקור הוא 'שמחות'.¹²³ דומה שרק התוספות מציינים תמיד אף הם ל'שמחות'. ציין כפול זה אפשר שמלמד כי לפני הראשונים היו שתי מסכתות הדנות בענייני אבלות, ולכן נקטו שני שמות שונים.¹²⁴ בין שפירוש זה נכון ובין שאין הוא נכון, קרוב לוודאי כי השם 'שמחות' נובע משינוי מאוחר. היינו, בתחילה היה שם המסכתות 'אבל רבתי' ו'אבל זוטא'

הנ"ל

121 רש"י סנהדרין קד ע"א ד"ה לקו, שם ע"ב ד"ה הקדים; מחזור ויטרי סי' רסד, רסז, ועוד; ראבי"ה ח"א סי' צא, ח"ב סי' תש; או"ז ח"ב סי' שטו, ועוד.*

122 כך שאל על השיטה מקובצת ר' אהרן מגיד בספרו בית אהרן, ניו יורק, תשכ"ב, חלק ראשון, ערך אבל רבתי, דף קפב ע"ב. אמנם שאלתו הראשונה: "הרי אשכחן כמה מסכתות דאין התחלתם בפורעניות ואפילו הכי לא נקראים על שם ההתחלה", אינה שאלה כל עיקר לאור מה שכתבנו. מכל מקום, ר"א מגיד מיישב את רש"י בשונה מר"ב אשכנזי. הוא סבור שרש"י כתב כן משום שיש שתי מסכתות העוסקות בענייני אבלות (רבתי וזוטא), ורש"י רצה שנבדיל ביניהן. אבל גם זה קשה, שהרי שיטת רש"י היא שיש רק מסכת אחת כזו, והוא עצמו כתב כן לעיל בשם רש"י. ואולי הוא סבור שרש"י במ"ק אינו פירוש רש"י האמיתי, ולכן ניתן לומר שרש"י בכתובות יכתוב אחרת.

123 את רוב המקורות רשם מ' היגר במבואו למסכת שמחות, עמ' 51-59. על מנת שלא להאריך כאן, לא העתקתי ולא הוספתי מקורות נוספים.

124 ראה היגר שם שהאריך בזה, וכן תשובות רב נטרנאי גאון, מהר" ברודי, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 638, בדברי ברודי בהערה שם.

או משהו בדומה לכך,¹²⁵ ואחרי כן שינו את אחד השמות ל'שמחות'. אם כן, גם כאן יש לנו בעצם אותה תופעה.

לכאורה תופעה זו תמוהה. אם שם המסכת הוא 'אבל' (רבתי או זוטא), וכך קראו לה האמוראים, כיצד ייתכן אפוא כי בדורות מאוחרים יותר שינו את השם הזה.¹²⁶ אפשר שעשה כן הציבור. היינו אין כאן שינוי מכון, אלא הציבור החליט שיש לשנות את השם. לאחר מכן, כבר נעשה שם זה שגור בפי הכל. ייתכן שכן כוונת רש"י "וקורין אותה", היינו הציבור. כך יש לומר גם ביחס למגילת איכה.

צא וראה שבכגון זה אירע גם בשם פרשת השבוע. אחת מפרשיות השבוע היא פרשת מצורע, וכך היא נקראת גם אצל חלק מהראשונים,¹²⁷ והנה חכמי הספרדים מכנים אותה בשם פרשת טהרה, או סדר טהרה.¹²⁸ שם זה נמצא גם אצל כמה חכמים אשכנזים, בעיקר בקרב חסידים.

תופעת שינוי השם על ידי הציבור אינה צריכה להתמיהנו, שהרי מצאנו כן גם ביחס לחיבורים אחרים. הרי לנו מספר דוגמאות לכך: הרמב"ם קרא לספרו בשם משנה תורה, כפי שכתב במפורש בהקדמה לספר, ובכל זאת לא קיבל הציבור שם זה, אלא הוא קרא לחיבור זה בשמות אחרים: יד חזקה, מיימוני, רמב"ם, ועוד.¹²⁹ "בית הבחירה" של ר"מ המאירי לא נקרא בשם זה, אלא הציבור קרא לספר זה בשם "המאירי" סתם.¹³⁰ "תולדות אדם וחוה" לר' ירוחם, נקרא בדרך כלל אף הוא על שם מחברו "ר' ירוחם" בלבד. ספר "עשרת הדברות" לר' יצחק ב"ר אבא מארי, נקרא ספר הדיברות, או בדרך כלל ספר העיטור.

[הדפסה ברוחלוצית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התוכן]

- 125 ראה בדברינו בפרק שביעי ליד הערה 99.
- 126 מעניין לציין בקשר לכך כי המרדכי קורא לחיבורו של מהר"ם תמיד: "הלכות אבילות", אבל בדפוסים הוא נקרא: "הלכות שמחות", ראה ש' כהן, 'ר' מרדכי בן הלל האשכנזי', סיני, י (תש"ב), עמ' רי. וכן לשון הרמ"א בדרכי משה, י"ד סי' שפ, סק"ג: "כל דברי המרדכי שכתב בהלכות אבילות, הכל מועתק משמחות שחיבר מהר"ם". חיבור זה נדפס ונקרא בשם הלכות שמחות השלם, מהר' לנדא, ירושלים, תשל"ו [אגב, בו עצמו עמ' קג: "מסכת שמחות", אבל כעמ' קיא נזכר: "אבל רבתי", בריש עמ' קכ: "כתוב בהלכות אבילות שכתב הר' מאיר מאינגליטירא"]. לא נתברר מדברי המהדיר אם כך (שמחות) כתוב בכתבי היד, או הוא שינה זאת כמו שהוסיף לכתורת את המלה: "השלם".
- 127 גם בחלוקה הקדומה של הספרא אחד החלקים הוא: "מגילת מצורע".
- 128 כך תמצא בספריו של רחיד"א על התורה, וכן הוא גם בספרי חכמים אחרים בני אותה תקופה, ואין צורך לציין.
- 129 יש להעיר, כי הרמב"ם עצמו כשהוא מזכיר את ספרו הוא קורא לו בשם "החיבור" וכד', ואינו קורא לו בשם משנה תורה. ראה דוגמאות לכך לקמן בפרק תשיעי, סעיף ז.
- 130 א' ברלינר, כתבים נבחרים, ח"ב, ירושלים, תש"ט, עמ' 286, שורה 34, עמד על השינוי שחל בשם משנה תורה, והוסיף כי כן אירע גם ל"תורת משה" לר"מ אלשיך, שכתנה על ידי הציבור בשם "אלשיך" סתם, וכן אירע גם ל"שני לחות הברית" לר"י הורוויץ, שכתנה על ידי הציבור בשם "שלה" (לשני אלו לא ציינתי בפנים הואיל והמדובר לאחר הדפוס). לאחר זאת כתב בשם ש"י עגנון את הדוגמאות האחרות שכתבתי בפנים.

נזכיר כאן עוד דוגמה שנסתפקו בה החוקרים. ר' משה אבן עזרא, חיבר ספר שירים שלם, שכל בתיו עשויים במתכונת מיוחדת, הנקראת בשם הצמוד השלם.¹³¹ ר' משה כותב כך:¹³²

ולי יש בסגנון של צמוד, חבור אשר יש בו מן המלים האלה המעומתות יותר מאלף ומאתים בתים... חברתיו כימי הנעורים והרוותה, והוא נמצא בידי בני אדם, והם קוראים לו הענק.

היינו, הציבור קרא לו כך, כנראה על יסוד משפט הפתיחה: "הנה ענק שירי אשר אורו על פאתי ארץ יהי מאיר" וכו'. אפשר גם שהציבור רצה לרמז בזה על מעלתו של הציבור. מכל מקום מדברי ר' משה משמע שאין זה שמו של הציבור. יש הסבורים¹³³ כי שמו של הציבור הוא תרשיש, הואיל ובסופו נמצא הבית: "ממחצב שכל... משה מתרשיש... עלו חרוזיהם למספר תרשיש".¹³⁴ אבל יש סבורים¹³⁵ כי בית זה לא נכתב ע"י המחבר, אלא הוא תוספת מאוחרת, וא"כ המחבר לא קרא ליצירתו זו בשם.

1. הערות נוספות

הואיל ובעת כתיבת הנספח ניתוספו בידי עוד מספר פרטים בנושא האמור, והואיל ואין בהם בכדי רשימה בפני עצמה, אמרתי מן הראוי אפוא לצרפם לאמור עד הנה.

(א) פרק הגזל – פרק תשיעי או פרק עשירי במסכת ב"ק

פרק תשיעי במסכת ב"ק פותח: "הגזל עצים ועשן כלים", לפיכך הדעת נותנת כי שמו יהיה: הגזל עצים. פרק עשירי פותח: "הגזל ומאכיל את בניו", לפיכך שמו הפשוט הוא: הגזל ומאכיל. הדברים פשוטים וברורים, ואין אתה רואה בכך כל קושי. ברם, מעניין הוא כי אנו מוצאים בראשונים דברים מעניינים ביחס לשמות הפרקים הללו, ואין לי הסבר מניח את הדעת לתופעה זו.

פעמיים מצאנו בדברי רש"י¹³⁶ כי פרק תשיעי נקרא אצלו: 'הגזל עצים', ופרק עשירי נקרא אצלו פעם אחת בשם: 'הגזל ומאכיל'.¹³⁷ אבל לעומת זאת מצאנו חמש פעמים

131 ראה ד' ילין, תורת השירה הספרדית, ירושלים, תשל"ח, עמ' 226–229. היצירה עצמה נמצאת בתוך: משה אבן עזרא, שירי החל, מהד' ח' ברארי, ברלין, תרצ"ה, חלק ראשון, עמ' רצז–תא.

132 בספר העיונים והדיונים (על השירה העברית), מהד' א"ש הלקין, ירושלים, תשל"ה, עמ' 243.

133 ילין הנ"ל עמ' 228.

134 היינו, ממקום החכמה וכו', משוך (מלשון "מן המים משיתיהו", שמות ב, י) מספר הנקרא תרשיש, שמניין חרוזיו הוא כמניין המלה תרשיש (1210).

135 הערות ותיקנים מאת ח' ברודי לספרו של ילין הנ"ל (הערה 131), עמ' 348. וכן כתב ברודי גם בשער של החלק הראשון של שירי משה אבן עזרא (הנוזכר לעיל בהערה 131): "ספר הענק שקראוהו ללא נכון בשם התרשיש", ובביאורו לספר הענק הנמצא שם בחלק שלישי, עמ' 151.

136 ב"מ עז ע"ב ד"ה כרבי יהודה; בכורות כח ע"ב ד"ה ר"מ.

137 ב"ק סב ע"א ד"ה אליבא.

בדבריו¹³⁸ כי פרק תשיעי נקרא באופן סתמי: 'פרק הגזול', ושלוש פעמים¹³⁹ כוונתו בשם סתמי זה לפרק עשירי.¹⁴⁰

בדברי התוספות מצאנו כי כתבו שש פעמים: 'פרק הגזול' באופן סתמי, וחמש פעמים כוונתם לפרק תשיעי ופעם אחת כוונתם לפרק עשירי.¹⁴¹ אבל פעמים רבות הם מכנים את פרק תשיעי בשם 'הגזול קמא',¹⁴² ואילו את העשירי בשם 'הגזול בתרא'.¹⁴³ בראש מצאנו 'הגזול קמא' והגזול בתרא.¹⁴⁴ מצאנו בדבריו 'הגזול' סתם,¹⁴⁵ והכוונה בין לפרק תשיעי בין לפרק עשירי.

גם בדברי הרמב"ן מצאנו 'הגזול' סתם, והכוונה לעתים לפרק תשיעי,¹⁴⁶ ולעתים לפרק עשירי.¹⁴⁷ אמנם מצאנו בדבריו גם כינויים נוספים: 'הגזול קמא',¹⁴⁸ 'הגזול זוטא',¹⁴⁹ 'הגזול עצים',¹⁵⁰ 'הגזול ומאכיל',¹⁵¹ 'הגזול בתרא'.¹⁵² וכן מצאנו גם במגיד משנה.¹⁵³

מנחת 1234567

138 ב"מ ה ע"א ד"ה צריכין כפרה; מג ע"א ד"ה ילקה; זכחים קב ע"ה ד"ה ומה אם; חולין קלא ע"א ד"ה תשעה; ערכין כח ע"ב ד"ה האשם.

139 סוכה לא ע"א ד"ה ורבנן; ב"מ טז ע"א ד"ה עד דמטא; שם טז ע"ב ד"ה כל מעשה ב"ד.

140 אעיר כאן, כי בב"ק ז רע"א כתב רש"י: "בפירוקן דשור שנגח", ולא ציין אם הכוונה לשור שנגח ארבעה וחמישה, הוא פרק רביעי בב"ק, או כוונתו לשור שנגח את הפרה שהוא פרק חמישי שם. זה דומה קצת לנידון דין, אלא שבכל שאר המקומות שבהם מוזכרים פרקים אלו בדברי רש"י הוא מדייק לציין: שור שנגח ארבעה וחמישה, או שור שנגח את הפרה, ונראה שלפנינו מקרה יוצא דופן.

141 ב"ק מה ע"א ד"ה דאם כן (הם העתיקו מרש"י. אבל ברש"י שלפנינו כתוב: הגזול עצים); נד ע"א ד"ה חמור (לפנינו כתוב: הגזול קמא, אבל בכתבי יד וכדפוסים ישנים כתוב: הגזול קאמר, ותוקן ע"י רש"ל כפי שיכתב בספר המפתח וספר שינויי גוססאות לבבא קמא, מהר" פרנקל), ב"מ כב ע"א ד"ה מה (פרק עשירי), מג ע"א ד"ה והתנן (פרק תשיעי), סג ע"א ד"ה דאמר (פרק תשיעי), מנחות מט רע"ב ד"ה תלמוד לומר (פרק תשיעי).

142 שבת קמג ע"ב ד"ה ור' יוחנן; יומא לו ע"ב ד"ה לאו; שם נו ע"ב ד"ה מאי שנא; ב"מ ט ע"א ד"ה הואיל; לד ע"א ד"ה אלא; לז ע"א ד"ה התם ועוד.

143 מו"ק טז ע"א ד"ה מתרינן; יז ע"א ד"ה נידוי; ב"מ ג ע"ב ד"ה אשם; לא ע"ב ד"ה אם יש; נח ע"ב ד"ה זה; ועוד.

144 הגזול קמא: כתובות ט, י; קידושין ב, יא; ב"ק ב, טז, ועוד. בב"מ א, ט קראו בשמו: הגזול עצים. הגזול בתרא: כתובות יא, כד; גיטין ו, ז; ב"ק ג, א, ועוד.

145 מו"ק ג, ה (הכוונה לפרק עשירי); ב"ק ג, ט; ז, ב (הכוונה בשניהם לפרק תשיעי).

146 כחידושי לקידושין יב ע"א ד"ה ואיני; ב"מ ה ע"א ד"ה ומיהו; ב"ב קד ע"א ד"ה א"כ, ועוד.

147 כחידושי לשכת מז ע"א ד"ה בגלילא; כתובות פה ע"ב ד"ה ליכא; קידושין כח ע"א אשכחן; ב"מ ע ע"ב ד"ה מאי; ב"ב ח ע"א ד"ה ונראה, ועוד.

148 ב"מ סג ע"א ד"ה עושין.

149 קידושין יג ע"ב ד"ה ומסתברא; ב"מ לו ע"א ד"ה אלמא.

150 ב"מ ג ע"א ד"ה ולפי; ה ע"ב ד"ה ומגו.

151 קידושין יד ע"ב ד"ה מתני' וקונה.

152 ב"מ כב ע"א ד"ה והי; עז ע"א ד"ה ואתא.

153 בדקתי רק מעט בהלכות גזילה ואבידה. הגזול סתם: א, ה; ב, יד; ג, דה; ה, ג, ועוד. הגזול עצים: א,

א.ו.יג. ועוד. הגזול ומאכיל: א. א.ו.ז. ב. א: רפ"ה. ועוד. הגזול בתרא: א. יג. ה. יז.

אוצר החכמה

שינוי מעניין בשמות הפרקים אנו מוצאים בדברי הרי"ף. לאמור, כאשר הוא כותב בדבריו פרק 'הגזול' סתם, הכוונה היא לפרק עשירי.¹⁵⁴ ואילו פרק תשיעי נקרא אצלו: 'הגזול עצים',¹⁵⁵ או: 'הגזול קמא'.¹⁵⁶ רק פעם אחת מצאנו אצלו כי קרא לפרק זה בשם 'הגזול בלבד'.¹⁵⁷

אוצר החכמה

שינוי אחר מצאנו בדברי בעל העיטור. בדבריו נמצא רק פרק 'הגזול', וללא כל כינוי.¹⁵⁸ מעניין כי כן מצאנו לו לעיל גם ביחס לפרק ראשון ושלישי במסכת סנהדרין, שאין הוא מבדיל ביניהם, ושניהם נקראים אצלו: 'דיני ממונות'. בדומה לכך מצאנו כי הזכיר מספר פעמים: 'פרק שור שנגח',¹⁵⁹ ואי אתה יודע אם כוונתו לפרק שור שנגח את הפרה, או כוונתו לפרק שור שנגח ארבעה וחמישה. עם זאת יש מספר פעמים שהבדיל ביניהם,¹⁶⁰ ואולי זו תוספת מאוחרת. כך הדבר גם ביחס לפרק המביא גט, שאין הוא מבדיל לעתים בין המביא גט קמא לבתרא.¹⁶¹ אבל גם כאן מצאנו כי פעמים אחרות הוא מבדיל ביניהם.¹⁶²

(ב) שם פרק או מספר פרק

אוצר החכמה

ראינו לעיל כי הרמב"ם, ובעקבותיו גם רלב"ג, הם היחידים שאינם מפנים לפרק בשמו, אלא אך ורק על פי מספרו הסידורי. שאר הראשונים אינם נוהגים כן, אלא הם מציינים לפרק לפי שמו. אכן גם לדבריהם אין הציון על פי שם הפרק חד משמעי. אדגים את העניין ביחס לרש"י.

באמצעות התקליטור של פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, נבדוק את מספר הפעמים שבהם מופיע ברש"י: פרק ראשון או פרק קמא, פרק שני, וכו'. ברור כי הבדיקה אינה מדויקת, משום שלא תמיד מראי המקומות נרשמו על ידי רש"י עצמו, אלא בחלק ניכר הם נרשמו על ידי המדפיסים. יש עוד אי אלו סיבות לאי דיוקים מסוימים בכתיבת

154 אציין לפי רי"ף דפוס וילנא, מר"ק ח ע"א; ב"מ כג ע"ב; כה ע"ב; נו רע"ב [בדפוס וילנא הוסיפו: ומאכיל, ואינו נכון]; ב"ב כג סע"ב [הב"ח הוסיף שם: בתרא, וללא צורך].

155 ב"מ ד ע"א; ז ע"א; סח ע"ב.

156 ב"ק יב ע"א.

157 סוף שבועות. ודע כי כל המקומות ברי"ף מקויימים גם ברי"ף כ"י ניו יורק, מהר" פרידמן, ר"צ מקור, ירושלים, תשל"ד.

158 מאמר שלישי אגב, דף יד ע"ד (הכוונה לפ"ט); אחריות יט ע"ג (פ"ט); קיום טופסין וחזותמן, לג ע"א (פ"י); שלישות ממון, מג ע"ג (פ"ט); אות ק קיום נה ע"ב (פ"י), ועוד הרבה. אבל מצאנו גם: בפ' בתרא דב"ק (מאמר ששי, שמות בעלים, כה סע"ד).

159 אות שין, שכירות, דף ג ע"ב; אות בית, בירורין, ב רע"ד; שם, ביקורות, ג ע"א; מלה על המשכון, כד ע"א; שער שני, הלכות שחיטה, לו ע"ב.

160 אות שין, שיתוף, דף מא ע"ד: פ' שור שנגח ד' וד'; שם, שכירות, מט רע"ג: בפרק שור שנגח את הפרה, אלא שבהגהות רמא"י כתב שצ"ל: פרק מרובה. אות פה, פקדון, ע סע"ג: בפרק שור שנגח את הפרה.

161 מאמר שביעי, כתיבת גיטין ושטרות, דף כו ע"א; שם כח ע"א; אות שין, שלישות גט, מז סע"ב;

162 אות שין, שלישות גט, דף מד ע"ג, ע"ד: בפרק קמא דגיטין,

מראי המקום, אבל למרות זאת סביר לומר כי ההבדלים בתוצאות לא נגרמו רק עקב הסיבות הללו, אלא יש בהם כדי ללמד על שימוש של רש"י בשמות פרקים, או בציון לפרקים לפי מספרם הסידורי.

אלה הן התוצאות:

פרק ראשון או פרק קמא¹⁶³ – 604.

פרק שני – 127. פ"ב¹⁶⁴ – 126.

פרק שלישי – 91.

פרק רביעי – 43.

פרק חמישי – 11.

פרק בתרא¹⁶⁵ – 156.

המסקנה ברורה ופשוטה. לפרק ראשון יציין רש"י בדרך כלל על פי המספר הסידורי, ולא על פי שם הפרק. ביחס לפרק אחרון אנו רואים כי רש"י נוהג לציין: פרק בתרא, ואין הוא מציין לפי המספר הסידורי של הפרק.¹⁶⁶ ביחס לשאר הפרקים אנו רואים כי ככל

¹⁶³ יש לדעת כי הציון המקוצר הוא תמיד: פ"ק (נמצא כן 340 פעמים), ולא: פ"א (פרט ליבמות כח ע"ב).

ר"ה בכולן ששם נמצא: פ"א, אבל בדפ"ר הנוסח הוא: בפרק ראשון. ללמדך כי הקיצור: פ"א, לא היה מקובל. עוד יש לדעת כי הציון: פרק ראשון, נמצא 12 פעמים בלבד, וכנראה שאינו מקובל, אבל לא מצאתי בעניין זה חילופי נוסח בדפוס ראשון. מעניין כי ברש"י יבמות כח ע"ב, שצוין קודם, נמצאים זה ליד זה שני הציונים, בתחילה: פרק קמא, ואחריו: פרק ראשון, ואף כאן אין חילופי נוסח בדפ"ר.

¹⁶⁴ כאן תיתכן אי התאמה מסוימת עם: פרק בתרא, זאת משום שההפניה: פ"ב, יכולה להתפרש בשני אופנים. התוצאה יכולה אפוא להיות נמוכה יותר, אם נוריד את המקומות שבהם הכוונה היא לפרק בתרא.

אגב, ברור כי ראשי תיבות אלו יכולים לגרום לטעויות. אדגים זאת בנושא שלנו. בכתובות ד ע"א כתבו התוס' בר"ה אבל "בפ"ג דמועד קטן", וציון זה לכאורה תמוה, שהרי פרק זה הוא פרק אחרון. ואכן בדפ"ר, דפוס וניציאה, כתוב: "בפ" ב' דמועד קטן", וברור כי הכוונה לפרק בתרא, והתיקון מיותר. כך גם אירע בגיטין כ ע"ב תד"ה בכתובת. לפנינו כתוב: "בפ"ג דמכות", אבל בדפ"ר כתוב: "בפ"ב דמכות", והכוונה היא כמובן לפרק בתרא. מעין זה בזכחים עה ע"א תד"ה והא בעי, שלפנינו כתוב: "בפ"ג דמועד קטן", אבל בדפ"ר כתוב: "בפ" שני", וברור שהיה כתוב: "בפ"ב", היינו כפ' בתרא, ושוכש בדפוס ראשון, והתיקון שלפנינו הוא נכון, אבל לא על פי דרך הציון המקובלת של התוספות. ראה לעיל הערה 163.

¹⁶⁵ ראה הערה קודמת, לאמור, אפשר שהתוצאה כאן גבוהה יותר, אם נוסיף את אלו שנכתבו: פ"ב, והכוונה לפרק בתרא.

¹⁶⁶ לגבי פרק אחרון יציין רש"י: פרק בתרא, ולא לפי המספר הסידורי. בחולין לד ע"א ד"ה טומאה ושם לה ע"א ד"ה דליכא כתוב ברש"י: בפ"ח דיומא, אבל בשיטה מקובצת הוגה: בפרק בתרא, וכן הוא בדפ"ר של התלמוד. כמנחות ו ע"א ד"ה כל אשר כתוב ברש"י: בפ"ט דבכורות, אבל בדפ"ר הנוסח: בפ"ב [=בפרק בתרא]. בערכין י ע"ב ד"ה ראש חודש כתוב ברש"י: בפ"ד דתענית, אבל בדפ"ר הנוסח: בפ"ב דתענית. ללמדך שאכן רש"י מציין לפרק האחרון כפרק בתרא, ולא לפי מספרו הסידורי.

שמספרו הסידורי של הפרק עולה, סביר יותר שהציון יהיה לפי שמו של הפרק ולא לפי מספרו הסידורי.¹⁶⁷

אגב, מסקנה זו נכונה גם לגבי בעלי התוספות, הואיל וגם בהם ערכתי בדיקה דומה, אלא שלא הטרחתי את הקורא ברישום התוצאות כאן. ברור שיש יוצאים מן הכלל, אבל כך הוא ברוב המקרים.¹⁶⁸ לכן במקום שהמגיהים הפנו לפרק מסוים על פי מספרו הסידורי, יש להתייחס לכך כאל מראה מקום, אבל אין זאת אומרת שכך היה מציין רש"י¹⁶⁹ או בעלי התוספות.¹⁷⁰ נראה לי שמסקנה זו תהיה נכונה גם לגבי ראשונים נוספים, אבל לא בדקתי זאת.

אכן, על הקורא לדעת כי ביחס לסדרי זרעים וטהרות הרי שאצל הרשב"ם והתוספות המצב שונה ממה שראינו עד עתה. לאמור, רש"י נוהג בסדרים אלו בהתאם לשיטתו, והוא קורא לפרקים בשמם.¹⁷¹ ברם, הרשב"ם¹⁷² ובעלי התוספות אינם נוהגים כן, אלא בסדרים אלו הם מציינים לפי מספרו הסידורי של הפרק.¹⁷³ עם זאת מעניין מאוד לציין, כי כאשר

167 דוגמה יפה לכך הם דברי רש"י בב"ק סט ע"א. על דברי התלמוד שם: "כל מקום ששנה רשב"ג במשנתנו הלכה כמותו חוץ מערב וצידן וראיה אחרונה", כתב רש"י: "ערב, בגט פשוט (פרק תשיעי במס' ב"ב). צידן, במי שאחזו קורדיקוס (פרק שביעי בגיטין). וראיה, בפרק (שני) [שלישי] דסנהדרין". הרי לך כי רק בסנהדרין ציין רש"י לפי מספרו הסידורי של הפרק, ואילו בשאר קרא לפרק בשמו. אבל בכתובות עז ע"א, גיטין עה ע"א, ב"מ לח ע"ב, ב"ב קעד ע"א, סנהדרין לא ע"ב, נקט רש"י בשמות שלושת הפרקים הללו. אבל אין בכך קושי, שהרי השינוי הוא רק ביחס לפרק רביעי מסנהדרין שפעם ציין לפי מספרו הסידורי, ואילו בכל שאר הפעמים קראו בשמו, ואילו באלו שמספרם הסידורי גדול יותר תמיד קראם בשמם, והוא כדברינו.

168 כגון רש"י פסחים לג רע"א ד"ה וחכ"א: "בפרק חמישי דמעילה", אבל בדפוס וניציאה הנוסח הוא: בפר' קמא. יומא טו סע"א ד"ה הזה ממנו: "לקמן פרק חמישי".

169 כך ברש"י לפנינו ב"ק יג ע"א ד"ה במעשר נמצא: "בבכורות פ' [חמישי]". אבל המעיין בספר המפתח וספר שינויי נוסחאות לב"ק, מהד' ר"ש פרנקל, ימצא כי בדפוס וניציאה הנוסח הוא: בפר' קמא, וכ"ה באחד מכתבי היד. בכתבי יד אחרים הנוסח הוא: בפר' בתרא. ויש כתבי יד שכתוב בהם שם הפרק: בפרק עד כמה, שהוא פ"ד בבכורות. מעין זה נמצא בתוספות. כך בקידושין ג סע"א ד"ה ואשה נמצא לפנינו: "בפרק [חמישי] דבבא מציעא", אבל בדפוס וניציאה הנוסח הוא: בפרק קמא.

170 בקידושין ג סע"א תד"ה ואשה נמצא לפנינו: "בפרק [חמישי] דבבא מציעא", אבל בדפוס וניציאה הנוסח הוא: בפרק קמא. כמו"כ בגיטין פב ע"א תד"ה אלא נמצא לפנינו: "בפר' דיבמות", אבל זו תוספת של מהרש"ל, וציון זה אינו נמצא בדפוס ראשון. והנה בתוספות הציון הוא תמיד: בפר' ד' אחין וכד' (מצוי בתוספות 34 פעמים), ולא נמצא ולו פעם אחת הציון: פ"ג דיבמות. על עניין זה העמידני רד"צ הילמן. עוד הוסיף ואמר כי ברי שרש"ל ידע זאת, ולא התכוון להוסיף את אשר הוסיף בלשון התוספות המדויקת, אלא רק לתוכן העניין.

171 כלים – רש"י ב"ק צב ע"ב ד"ה המחוכר: "במסכת כלים היא בפרק טבעת אדם" (פי"ב), שם, קה ע"א ד"ה חביה: "במסכת כלים בפרק ואלו מצילין" (פי"ב). טהרות – זכחים נ ע"ב ד"ה מטמאה: "במסכת טהרות בפרק שלש עשרה דברים" (פ"א). דוגמה זו חריגה, שהרי מדובר כאן בפרק ראשון. שם סט ע"ב ר' יהודה: "במסכת טהרות בפ' י"ג דברים".

172 בב"ב פט ע"ב ד"ה תניא: "במסכת כלים פרק כ"ט ולענין טומאה נשנית".

173 כלים – שבת מט ע"ב ד"ה לא אמרו (פי"ג דכלים), פ ע"ב ד"ה למימרא (פי"ז דכלים), קיב ע"ב סנול (פכ"ז דכלים), ועוד מקומות במסכת שבת. עירובין ד ע"ב ד"ה כל כלי (פי"ז דכלים), כד ע"א ד"ה

התוספות מציינים לפרק מסרים הנמצא בתוספתא בסדרי זרעים וטהרות, אזי בדרך כלל הם מציינים לשמו של הפרק, ולא למספרו הסידורי.¹⁷⁴ לא מצאתי כרגע הסבר מניח את הדעת לתופעה זאת.

אמר החכם

אמר החכם

אמר החכם

אבל (פכ"ו דכלים), כט ע"ב ד"ה בגדי (פכ"ז דכלים), סוכה ו ע"א ד"ה שיעורן (פי"ז דכלים), יב ע"ב ד"ה מהו דתימא (פי"ח דכלים), ועוד ועוד. ביחס למסכת כלים מצאנו רק פעם אחת ציון לפי שם הפרק, כאשר מספרו הסידורי גבוה, ונמצא כן בתוס' מנחות צו ע"א ד"ה תגן שצינו לשם הפרק, והוא פרק יז.

נגעים – סוכה יב ע"ב ד"ה באניצי (פי"א), כא ע"א ד"ה יליף (פי"ג), סוטה טז ע"ב ד"ה מביא (פי"ד). טהרות – יבמות טז ע"א ד"ה עירוב (פ"ח). סוטה כח ע"ב ד"ה ברשות (פ"ח). מנחות כד ע"ב ד"ה צירוף (פ"ח).

174 תרומות – מנחות כב ע"ב ד"ה ורבי יהודה: "ועוד במס' תרומות פרק סאה תרומה בתוספתא". גדה ב ע"ב ד"ה היה הבודק: "בתוספתא תרומות פרק התודה והמעשר".

כלים – שבת נט ע"א ד"ה בשעה: "בתוספתא דכלים פרק כיפה". ר"ה יט סע"א ד"ה יהודה: "בתוספתא דכלים פרק מחס וטבעת". וכן הזכירו הפניה זו גם בחולין נה ע"א ד"ה שיעורן.

אהלות – שבת קנב סע"ב: "בתוספתא דאהלות בפרק אמר רבי יהודה". בכתובות ד ע"ב ד"ה עד שיסתם, ציינו לשניהם: "בתוספתא דאהלות פרק ד' אמר רבי יהודה".

טהרות – סוטה כח ע"ב ד"ה מכאן: "בתוספתא דמסכת טהרות פרק הנבילות השחוטות". זבחים עח ע"ב ד"ה הא דרביה: "בתוספתא דמסכת טהרות בפרק שמתחיל דם טמא".

ויש עוד דוגמאות מסוג זה, ואיני רוצה להאריך.